

Šarka lietuvių ir slavų etninėje kultūroje

Birutė Jasiūnaitė

Vilniaus universitetas, Lietuva
e-mail: birute.jasiunaite@ff.vu.lt
ORCID iD: 0000-0002-7053-1283

Santrauka. Straipsnyje, remiantis įvairaus pobūdžio etnolingvistine medžiaga, ypač folkloro tekstais, siekiama atskleisti pagrindinius šarkos traktavimo lietuvių ir slavų etninėje kultūroje panašumus ir skirtumus. Nustatyta, kad šis paukštis tiek lietuvių, tiek ir slavų tautinėse tradicijose gali būti vertinamas ambivalentiškai, tačiau dažniau neigiamai. Tai aiškintina paukščio išvaizdos ypatybėmis, ypač jo plunksnų margumu. Šią savybę įvairių tautų etninėje kultūroje įprasta sieti su piktosiomis jėgomis. Kalbos lygmeniu pastebimas šarkos pleputės vaizdinio panašumas: su ją lyginami daug šnekantys žmonės, paprastai moterys. Bendras ir šarkos vagilės motyvas. Šarkos pavadinimas moteriškosios giminės, todėl jai lietuvių ir slavų mitopoetiniuose tekstuose priskiriami valstietės moters socialiniai vaidmenys: marčios, motinos, namų šeimininkės, valgio gamintojos, vaikų globėjos. Dar vienas bendras vaizdinys – šarka burtininkė, gerų arba blogų naujienų nešiotoja, pranašautoja. Su šiomis paukščio funkcijomis sietinas polinkis vaizduotis raganas ar kitus mitinius veikėjus šarkos pavidalu. Iš ryškesnių skirtumų reikėtų nurodyti, kad lietuviams nebūdinga su šiuo paukščiu sieti žmogaus vaisingumo funkciją, o, pavyzdžiui, čekai mano, kad šarkos atnešančios j namus naujagimius. Lietuviams nežinomi ir kai kurie kiti šarkos elgesio bruožai, pavyzdžiui, kūlimo motyvas. Savo ruožtu lietuviai šarkai priskiria batų siuvimą, alaus darymą, žemdirbystę. Pastebėtas ir ryškesnis šarkos vaidmuo rytų slavų pavasario kalendoriniuose papročiuose.

Reikšminiai žodžiai: etninė kultūra, tautosaka, frazeologija, etnolingvistika, šarkos vaizdinys, lietuvių kalba

Magpie in Lithuanian and Slavic Ethnic Cultures

Summary. The article, based on a variety of ethnolinguistic material, especially folklore texts, aims to reveal the main similarities and differences in the interpretation of the image of the magpie in the ethnic culture of Lithuanians and Slavs. This bird in two traditions, in Lithuanian and in Slavonic, is treated ambivalently, more often negatively. This is due to the peculiarities of the bird's appearance, and in particular the variegation of its plumage. This characteristic feature in the ethnic culture of many peoples is traditionally associated with evil spirits. Too talkative people, most often women, are compared with this bird. Common is the motive of the thief magpie. The name of the bird in all the languages is feminine, therefore, in both Lithuanian and Slavic mythopoetic texts, the social roles of a peasant woman are attributed to it: a daughter-in-law, a mother, a hostess, a cook, a nanny. Another common feature is the image of a magpie as a sorceress, herald of good or evil news and future events. These functions are associated with the tendency to depict witches and other mythical characters in the form of a magpie. The most striking differences in the interpretation of the magpie are the following ones: it is unusual for Lithuanians to associate the idea of procreation with it, and some Slavs (for ex-

Received: 2021.05.12. Accepted: 2021.06.15.

Copyright © 2021 Birutė Jasiūnaitė. Published by Vilnius University Press. This is an Open Access article distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution Licence](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

ample, the Czechs) believe that magpies bring children into the house. Lithuanians are also unaware of some features of the “working” behavior of a magpie, for example, the threshing motive. In their turn, Lithuanians attribute such crafts as shoemaking, brewing, and agriculture to magpies.

Keywords: ethnic culture, folklore, phraseology, ethnolinguistics, the image of a magpie, Lithuanian language

Сорока в литовской и славянской этнических культурах

Резюме. Цель статьи, основанной на разнообразном этнолингвистическом материале, – раскрыть основные сходства и различия в трактовке *сороки* в этнической культуре литовцев и славян. Установлено, что эта птица в двух традициях, как в литовской, так и в славянской, оценивается амбивалентно, но чаще отрицательно. Это объясняется особенностями внешнего вида птицы, прежде всего пестротой оперения. Пестрота в этнической культуре многих народов традиционно связывается с нечистой силой. Отмечено сходство образа болтливой сороки, с которой сравниваются слишком разговорчивые люди, обычно женщины. Общим является мотив сороки-воровки. Название птицы в рассматриваемых языках женского рода, поэтому ей в литовских и славянских мифопоэтических текстах приписываются социальные роли женщины-крестьянки: невестки, матери, хозяйки, поварихи, няньки. Еще одна общая черта – образ сороки-чародейки, провозвестницы добрых или злых вестей, будущих событий. С этими функциями связывается тенденция изображать ведьм и другие мифические персонажи в образе сороки. Наиболее яркие различия в трактовке сороки: литовцам несвойственно приписывать ей идею деторождения, а некоторые славяне (напр., чехи) считают, что сороки приносят в дом детей. Литовцам неизвестны и некоторые черты „рабочего“ поведения сороки, напр., мотив молотьбы. В свою очередь, литовцы приписывают сорокам такие ремесла, как сапожничество, пивоварение, земледелие.

Ключевые слова: этническая культура, фольклор, фразеология, этнолингвистика, образ сороки, литовский язык

Šarka — artima varnos giminaitė. Jos abi priklauso varniniams paukščiams. Pažiūrėti šarka kur kas graikštesnė ir dailesnė už varną: ji puikuoja si margo mis juodai baltomis plunksnomis, ilga uodega, yra greita, žvitri ir paslanki. Margosios paukštės balsas, teisybė, ne itin malonus ausiai: jis šaižus, garsus, čerškiantis. Nelabai koks ir jos būdas: šarka itin linkusi plėšikauti, ji nė kiek ne menkesnė mažų paukštelių ir jų jauniklių priešininkė už varną. Dėl žinomo pomėgio pasisavinti šviesius, blizgančius, ypač metalinius daiktus šarka jau nuo seno visiškai pelnytai praminta vagile. Kiti varniniai paukščiai — varnos, kovai, kuosos — paprastai peri ir miestuose, gyvena kolonijomis, laikosi dideliais būriais. Šarka, priešingai, didesnių miestų vengia, užtat kaimuose ji visiems gerai žinoma [Ivanauskas 1971, 240].

Laukiniai paukščiai kaip ir kitos mus supančios tikrovės realijos savitai traktuojami kiekvienos tautos kalendoriniuose arba šeimos papročiuose, įvairiuose tautosakos žanruose, kalbos stereotipuose. Šio darbo tikslas — atskleisti pagrindinius lietuvių ir slavų tautų šarkos traktuotės panašumus ir skirtumus, aptinkamus tradicinėje etninėje kultūroje. Empirinė lietuvių kalbos medžiaga šiam darbui rinkta iš įvairių žodynų: PŽ, FŽ, LKŽ. Šaltinių santrumpos, nenurodytos literatūros sąrašė, pateikiamos kaip LKŽ. Rusų kalbos duomenys paimti iš žinomo V. Dalio žodyno (TSD) ir kai kurių kitų leidinių. Lietuvių

dainuojamosios tautosakos medžiagos daugiausia aptikta „Lietuvių liaudies dainyno“ I tome (LLD I), kuris skirtas vaikų dainoms. Taip pat naudotasi pasakų ir smulkiosios tautosakos rinkiniais (LPĮ, StŽ, LTA, VMV, JuodKn) ir kitais šaltiniais. Lyginimui reikalingų rusų, lenkų, baltarusių ir kitų slavų tautų folkloro ir etnografijos duomenų rasta etnolingvistiniame žodyne „Slavų senovė“ (SD V), tautosakos rinkiniuose [Даль 1989; 1996], smulkiosios tautosakos chrestomatijoje (MŽRF), įvairių autorių straipsniuose [Гура 1997; 2000; Виноградова 2000; Толстая 2005; Журавлев 2005].

Lietuvių tarminėje frazeologijoje ši paukštė gana populiori. Ypač tai pasakytina apie tradicinius palyginimus. Lyginamosiose konstrukcijose šarka siejama su liesumu, silpnumu, menku kūno sudėjimu. Šią paukštę ar jos jauniklį — šarkiuką tradicinės valstietiškosios kultūros atstovams paprastai pri-
mena liesi, ligoti, fiziškai nestiprūs seneliai, moterys ar vaikai: *Sudžiūvusi, išspendėjusi kaip šarka* Krš; *Senam blogai: jėgos, sylos nebeturi, išdžiūvęs kai šarka* Jd; *Sudžiūvęs kaip šarkuitis* DūnŽ 365; *Ta mokytoja kaip šarkelytė* Klov.

Su šarka tokiuose posakiuose lyginamas ir smulkaus sudėjimo, vikrus, grakštus, lengvos, dailios eisenos žmogus, dažniau moteris ar vaikas: *Apsukrumas tos Marytės, vikrumas — kaip šarka* Upn; *I šokinė[ja] lygu šarka* Slnt; *Eina kaip šarka, žemės neliečia* Ėr; *Niekad nesiskųs, ka jai kur skauda — straksi kai šarka* KzRŽ II 284. Jeigu kas nors kelia triukšmą, susirinkę į būrį, daug garsiai, emociškai plepa, šūkauja, tuojau prisimenamas šarkoms būdingas čerškimas, tarškėjimas: *Tarška kai šarkos* Dbč; *Čerška kaip šarka ant tvoros* KrvP (Alv); *Čerška kaip šarka prieš lietų* KrvP (Dg). Kitos savybės šarkai priskiriamos rečiau: *Mandra (išdidi) kaip šarka* PPr 382 (Ds); *Žiūri kaip šarka į baravyką* (atidžiai) TŽ III 385.

Rusų kalbos frazeologijoje šarka pirmiausia minima kaip pastovus plepumo etalonas. Tai gerai matyti iš šių lyginamųjų konstrukcijų: *Трещит, как сорока; Заладил как сорока; Болтала, как сорока; Болтлива как сорока*. Tokie tradiciniai palyginimai kaip ir lietuvių kalboje pirmiausia taikomi itin daug šnekėti linkusioms moterims ar mergaitėms, nes plepumas — yda, priskiriama moterų giminei. Rečiau pasitaiko su tokiu paukščiu lyginti moterį puošėivą: *Нарядная как сорока*. Šarkos plunksnų apdaras, kaip žinome, gana puošnus, ryškus. Pastovių asociacijų su minėtuoju paukščiu dar kelia ir judrus, nenustygstantis vietoje, į visas puses besisukiojantis žmogus. Apie tokį pasakoma: *Как сорока на колу*. Šarka vagilė prisimenama, susidūrus su kai kurių žmonių netikusiu įpročiu tempti į namus visokius nereikalingus daiktus: *Иванов стал, как сорока: тащит в своё гнездо что нужно и что не нужно* [NKRJa] Lietuvos rusams sentikiams šarką primena vieniša moteris: *Одинока, как сорока* RPL 89. Lietuvių kalbai būdingas šarkos lyginimas su liesu, smulkaus sudėjimo žmogumi rusų frazeologijoje neužfiksuotas.

Kitokios sandaros lietuvių frazeologiniai junginiai su žodžiu *šarka* gali būti konotuoti neigiamai. Kai kurie iš jų, pavyzdžiui, reiškia netolimą žmogaus mirtį: *į šarkų bažnyčią važiuoti* ‘mirti’ (*Tas jau važiuos į šarkų bažnyčią* Vvr). Veiksmažodinis frazeologizmas *šarkas kaustyti* turi neigiamą reikšmę ‘niekais virsti’ (*Išėjo miškan šarkų kaustyt* An). Neatidžiam, neapsukriam, į visus šonus dairytis linkusiam žmogui taikomas pasakymas *žiūrėti, kur varnos šarkos skrenda* ‘žiopsoti’ (*Tas žiūri, kur varnos šarkos skrenda — nesuka galvos* Slm). Kadangi šarkos, kaip jau minėta, vagia šviesius, blizgančius daiktus, jomis linkstama linksmi erzinti žmones, kurie ilgai, labai baltai prausiasi, be saiko puošiasi: *Nesiprausk baltai, šarka nuneš* Ds; *Šiandie tave šarka ant uodegos nuneš* Kp (visi nurodyti pavyzdžiai iš FŽ 660).

LKŽ duomenimis, *šarka* tarminėje lietuvių kalboje gali būti metaforiškai pavadinamas plonas, liesas, nestiprus žmogus arba kitus apkalbinėti linkęs plepys: [*Motulė*] *tokia pat šarka kaip tu* V. Krėv; *Buvau į šarką pavirtusi, sudžiūvusi* Pvn. Analogišką zoomorfinę metaforą matome ir rusų kalboje. Anot V. Dalio žodyno, сорока — „болтливый человек, особенно женщина, пустоплет“ TSD 281. Kitaip sakant, tokio neigiamai konotuoto „paukštinio“ pavadinimo ir čia nusipelno plepys, tuščiažodžiautojas ar koks nors nerimtas pliuropalius.

Atlek šarkelė per lauką, tupias į žalią liepelę LB 74 — dainuojama lietuvių dainoje. Vaikų dainelėse žaismingai minimas paukštės margumas, svarstoma, iš kur kilusi toji savybė: *Ir atlėkė šarka su uodega marga* LLD I 264 (Nmk); *Šarkut nabagut, kodėl tujen marga?* LLD I 283 (Pn). Mažieji šarką, kaip, beje, ir kitus įprastus mūsų krašto paukščius, pažįsta jau nuo pat lopšio. Migdant kūdikį, dainuojama: *Šarkos varnos pušyje, ma Marytė lopšyje* LLD I 78 (Grv). Mažų vaikų žaidinimuose šarka — smarki ūkio darbininkė, ji uoliai aria dirvą, sėja javus: *Šarkelė varnelė skynimą plėšė, mieželius sėjo* LLD I 104 (Grv). Ji noriai šeiminkauja, tvarkosi namie, verda savo gausiai šeimynai valgyti: *Šarka aslą bešluonanti* LLD I 331 (Vks); *Šarkelė varnelė košelę virė, po šaukštelį dalijo* LTR (Grv). Tai tradicinis valstietės moters vaidmuo.

Tokį pat vaidmenį šarka atlieka ir paukščių vestuvėse. Čia ji taikosi kaip nors pakliūti į marčias: *Šarka krykštė, šokinėjo, nor martele būti* NS 38 (Brž). Pasilinksminime kuosa turi daug dovanėlių ir gausiai jomis apdovanoja kitus paukščius: *Oi, aš dovanojau, leliumoj, ir šarką, ir varną, leliumoj* Lta 80 (Vlk). Linksma, žviriti, grakšti šarkelė per miško gyventojų pobūvius nevengia ir pašokti. Ji šoka netgi geriau už kitus: *Šarkelė šoka, tilvikas nemoka* (d.) Pn; *Ė ta šarka baltasparnė ant ulyčios šoko* LLD I 333 (Km).

Šarka nuolat minima humoristiniuose kontekstuose, dainuojamuose vaikų pasierzinimuose, pavyzdžiui, vardų pamėgdžiojimuose: *Petruk, netruk: šaukė šarka šūdo lest ir samtuką atsinešt* LLD I 509 (Mrj). Šarką nesunkiai galima aptikti ir panašiuose rusų arba lenkų vaikų folkloro žanruose: *Sroka bez oka*.

Wrona bez ogona. „Šarka be akies. Varna be uodegos.“ SD V 127; *Сорока – белобока: зеленый хвост, долгий нос* [Даль 1989, 401]. Antropomorfinė šarka, kaip ir varna, lietuvių vaikų tautosakoje vadinama moteriškais vardais: *Šarka* — *Petronė* LLD I 320 (Kltn); *Šarka* – *Agotutė* LLD I 321 (Vlk). Į šią margą paukštę meiliai kreipiamasi kaip į seselę, jai taikomi maloniniai pastovieji epitetai: *Oi tu šarka baltsparnėle, tu mūsų seselė Š; Šarkele margėle, kiek tavo vaikelių? Jž.*

Rusų ir ukrainiečių dainuojamojoje tautosakoje margoji šarka glaudžiai susijusi su svečių laukimu, jų viešėjimu: *A сорока-белобока гостей поджидала* TSD 281. Kaip matome, čia pavartotas pastovusis šarkos epitetas *белобока* „baltašonė“, plg. liet. *baltsparnėlė*. Ukrainietiška vestuvinės dainos tekste pleputės šarkos pasirodymas pranašauja, kad tiek vestuvių svečiai, tiek ir namų šeimininkai smarkiai nusivaišins, pasigers: *Летіла сорока, сіла на помості, як напились хазяї, то їй нап'ються гості* UM 413. Tiek lietuvių, tiek ir rusų vaikų folklore aptinkame šarką – rūpestingą namų šeimininkę, kuri verda košę ir maitina ją vaikus: *Сорока-белобока на пороге скакала, гостей поджидала, кашу варила, деток кормила* TSD 281.

Pasakų tekstuose šarka — kiek retesnė viešnia. Čia ji gali būti savotiška žinianešė, ateities pranašautoja. Iš šarkų čerškesio lietuvių stebuklinės pasakos karalius sužino apie jam gresiantį mirtiną pavojų: *Kitą kartą karalius išgirdo šarkas susikalbant: „Ak, šįandie karalius mirt turės“* LPĮ I 207 (Tlž). Visažinė šarka įspėja vestuvių pulką, kad jie vežasi ne tą jaunąją: *Kirdikš, svotai, nevežkite, kirdikš, svotai, pameskite, kirdikš, svotai, ne jūs marti, kirdikš, svotai, vyresnioji* StŽ 117 (Tvr).

Labai populiarioje „Eglės — žalčių karalienės“ pasakoje motina mini šarkas, prakeikdama išdavikę dukterį: *Tegul ją žmonės kalba, tegul ją šarkos krykščia, tegul ir šunys loja!* LTa 304 (Ktk). Slibinas, norėdamas paniekinti kautis su juo atėjusį herojų, sako: „*Čia jo nė šarka šūdo neatneš*“ LPĮ III 289 (Brt). Melų pasakose šarkos vaidmuo kartais būna ir komiškas. Meluojama, kad ji galinti panešti visą meitėlį: *Ateinu atgal — ir vėl nebėr meitėlio. Tik žiūriu — šarka už uodegos nešasi* LTs IV 334 (Užp). Formuliniėje pasakoje vikrioji paukštė netgi nusvyta savo ilgąją uodegą: *Sąšlavynas dega, šarka uodegą nudegė* LPĮ III 123 (Nm).

Patarlės šarką mini irgi rečiau už jos artimą giminaitę varną. Jeigu kas nors bematant užima kito vietą, sakoma: *Šarka nuo kiaulės, kita an kiaulės* Vlk; *Šarka nuo mieto, kita į vietą* M, J, plg. visai analogišką rusų posakį *Сорока с тыну, а десять на тын*. Jeigu iš anksto džiūgaujama, dar toli gražu nepasiekus trokštamo tikslo, patarlių išmintis įspėja: *Šarka dar medė[je], jau iešmą drožia* S. Dauk. Jeigu pasitaiko ką nors gera duoti vienam vaikui, tuojau ir kitas pamato ir prisipykęs prašo to paties. Tokiais atvejais pajuokaujama: *Ko varnai, to ir šarkai* Šts. Kartais patarlės tekstas primena savotišką mįslę.

Štai, norint perkeltine reikšme pasakyti, kad pakeleiviams bloga užėti į kaimą, kuriame nėra šunų arba žmonių, į trobas be langų, vartojama gana įmantri patarlė: *Šarka be uodegos, kurčias kiemas, akla troba* Sch 97. Juk maži vaikai visada pirmieji pro langus pamato ateinančius žmones.

Rusų patarlių tekstuose pirmiausia minimas didelis šarkos guvumas ir plepumas. Paukščio žinianešio vaizdinys būdingas daugeliui kultūrų. Rusams, kaip ir lietuviams, šarka yra plepalų ir gaudų nešioja, plg. jų pasakymą *сорока на хвосте принесла* „šarka ant uodegos atnešė [naujieną]“ [Журавлев 2005, 259]. Jeigu plepus, nerimtas žmogus ką nors sužino, jis tuojau pat, nieko nelaukdamas, tą žinią ir paskleidžia, negalvodamas apie padarinius: *Сорока скажет вороне, ворона борову а боров всему городу* [Даль 1989, 179]. Toks neatsakingas gaudų platinimas gali sukelti rimtą pavojų ir pačiam plepiui: *Береги, сорока, свой хвост!; Всякая сорока от своего язычка погибает* TSD 281. Patarlėse atsispindi ir šarkos polinkis vagiliauti: *Охоча сорока до находки* TSD 281. Turint omenyje paukštės margumą, gali būti pabrėžiamas polinkis paveldėti tam tikras savybes: *Сорока от сороки в одно перо родится* TSD 281. Žmonės, panašūs vienas į kitą, linkę artimiau bičiuliauti, draugauti: *Знай сорока сороку, а ворона ворону* TSD 281. Rusų patarlėse aptinkame šarkos šokio motyvą, kuris žinomas ir lietuvių tautosakoje. Jeigu kas nors be reikalo moko patyrusį žmogų, sakoma: *Не учи сороку вприсядку плясать* TSD 281.

Labai išradingos mįslės, kurių įminimas — šarka. Toks tekstas gali būti ištiesai sudurstyta iš tradicinių palyginimų, kurių numanomi nariai — paties paukščio arba jo kūno dalies pavadinimai: *Apskritas kaip obuolys, ilga kaip šatra, šilkinė uodega, graži kaip merga, žvengia kaip arklys (šarka)* LTR. Kartais tokioje mįslėje išvardijamos įvairios užkoduoto objekto savybės, kaip antai: *Ažu žemę juodesnis, ažu sniegą baltesnis, ažu slenkstį žemesnis, ažu dangčių aukštesnis (šarka)* TDr IX 170 (Кр). Analogiškos sandaros mįslės apie šarką labai mėgsta rusai, plg.: *Бела, как снег, зелена, как лук, вертка, как бес, и любит лес (сорока)* (Даль 1989, 417); *Белее снега, чернее сажу, выше дома, ниже травы (сорока)* MŽRF 349.

Gana dažnai zoomorfine šarkos metafora mįslėse pridengiamas koks nors valstiečių darbo įrankis, keliantis tam tikrą specifinį garsą — barškėjimą, čerškimą, žvangesį: *Šarka šiene krykščia (dalgis)* J. Jabl; *Šarka samanynej krykščia (žirklėmis kerpama avis)* Grž; *Šiene šarka čiučena (avį kerpa)* Dv. Pasitaiko, kad panašiai nusakomas ir pats darbo procesas, pavyzdžiui, audi-mas: *Šarka krykščia, žarnos tęsiasi (audžia)* Tvr. Čia turimi galvoje besidriekiantys ilgi metmenų ir ataudų siūlai. Rusams šarka asocijuojasi su juoda, smarkiai aprūkusia keptuve: *Сорока в куст, Алексей за хвост (сковорода и сковородник)* TSD 281.

Daug kur Lietuvoje šarka pelnytai vadinama burtų paukšte. Ji labai populiari įvairiuose tradiciniuose tikėjimuose. Margosios paukštės pranašystės labai nevienodos. Šarkos pasirodymas prie namų gali reikšti geras, pageidaujamas gyvenimo permaitas: svečių atvykimą, būsimas piršlybas ar krikštynas: *Jei šarka užtūpia ant tvoros ir rėkia, bus svečių* LTR (Pns); *Kad šarka an medžio krykščia, tai bus svotai* LTR (Brsl); *Jei šarka po namus krykščia, tai bus krikštynos* Všk. Paskutinioji pranašystė aiškiai grindžiama žodžių *krykščia* ir *krikštynos* fonetiniu panašumu. Ir slavams šarkos pasirodymas sodyboje reiškia būsimus svečius — taip mano rusai, ukrainiečiai, serbai, bulgarai arba kokias nors naujienas (rytų slavai, bulgarai). Tuo remdamiesi Sibiro gyventojai šarką tradiciškai net ir vadina *copoka – веуууа* „šarka pranašė“ SD V 126.

Lygiai dažnai šarkos čerškimas lietuviams pranašauja ir negerus dalykus: nelaimės namams, gyvulių kritimą, nesantuokinio kūdikio gimimą: *Šarka prie namų rėkia — nelaimė* Krkn; *Kad šarkos arti triobų laksto, kas nors stips* Dkš; *Kad šarkos, apie kokį gyvenimą lakstydamos, krykštauja, tai ten bus merga su vaiku* JuodKn 259 (Grz). Panašumo (similine) magija grįstas žmonių įsitikinimas, kad rėksnės šarkos pasirodymas užtraukiantis namams apkalbas: *Kad šarka atlėkus apie namus šokinėj[a] ant mieto, tai žinok, kad išgirsi šiokias tokias naujynas, apkalbas, liežuvius* JuodKn 271 (Grz). Lenkams šarkos pasirodymas netoli namų, ypač prieš būsimą kelionę, reiškia nelaimę. Ukrainiečiai, baltarusiai, lenkai mano, kad ši marga paukštė pranašaujanti greitą mirtį namuose [SD V 127]. Tiesa, retkarčiais pasitaiko ir priešingų vertinimų. Štai, rusams atrodo, kad šarkos pasirodymas prie sergančio žmogaus būsto padeda ligoniui greičiau pasveikti: *Сорока скачет на дому больного – к выздоровлению* [Даль 1989, 384].

Reikia pasakyti, kad sugebėjimas numatyti, pranašauti ateitį įvairiems gyvūnams priskiriamas gana dažnai. Lietuvių etninėje kultūroje tokių sugebėjimų turi ne tik šarka, bet ir kiti paukščiai: karvelis, pelėda, gulbė. Dainose gulbės paprastai yra nelemtos karo žinios nešėjos, o stebuklinėse pasakose jos arba karveliai pranašauja būsimas jaunavedžių poros nelaimės. Pelėda baltams ir slavams gali prišaukti nelaimę arba pranešti apie kūdikio gimimą. Čia dar minėtina ir vabzdžių pasaulio atstovė — boružė, kuri baltų ir slavų tautose visuotinai laikoma burtų vabalėliu. Paukščiams priskiriama pranašavimo funkcija suartina juos su mitologiniais personažais: lietuvių laimėmis, laumėmis, pietų slavų vilomis, persų perėmis. Pastarosios būtybės dažnai rodosi žmonėms zoomorfiniu balandės pavidalu. Plačiau apie tai dar žr. [Vėlius 2011, 74].

Tikėjimuose ir mitologinėse sakmėse įprasta šarką sieti su piktosiomis jėgomis, kurios nuolatos kenkia žmonėms. Tai būdinga daugeliui kultūrų. Etiologinėse serbų legendose šarkai priskiriama velniška kilmė: teigiama, kad ši paukštė atsiradusi iš nelabojo spjaudalo [Gura 2000, 304]. Ukrainiečiai sako, kad šarką sutvėręs pats velnias, todėl ji esanti nelabojo žirgas UM 413. Rusai

ir baltarusiai griežtai draudžia valgyti šarkos – nešvaraus, netikusio, su blogiu, juodąja magija siejamo padaro — mėsą. Lužičėnų manymu, šarkos išnyks tik-tai likus septyneriems metams ligi paskutinio teismo dienos SD V 125.

Dėl minėtų priežasčių margosios paukštės pavidalu labai dažnai rodosi įvairūs slavų tautų mitologiniai personažai. Antai, lenkai taip įsivaizduoja namų dvasią (*kłobuk*), nešančią šeimininkams turtus ir sėkmę SD V 126. Rusų undinės (*русалки*) gali pasiversti įvairiais paukščiais: gulbėmis, šarkomis, žąsimis [Vinogradova 2000, 45]. Šiaurinėse Rusijos srityse manyta, kad miškinis (*леший*) gali garsiai tarškėti šarkos balsu [Ten pat, 126]. Undinę — šarką aptinkame ir ukrainiečių tradicinėje kultūroje [Ten pat, 163]. Tiesa, kartais šarkos gali būti netgi naudingos žmonėms, nes jos išvaiko naktines dvasias (*ночницы*), kurios sukelia mažų vaikų nemigą, virkdo juos ir neduoda tėvams naktimis išsimiegoti [Ten pat, 312].

Ypač dažnai šio paukščio zoomorfinį pavidalą įgauna raganos ir burtininkai: *Kitą kartą raganos į visa ką pasiversdavusios: į šarkas, į kiaules, į kumeles* JuodKn 202 (Grz). Esama ir gana originalių būdų gintis nuo burtininkavimo: *Jeigu išgirsi naktį šarką (t. y. burtinyką) rėkiant, reikia ant savęs marškiniai perplėšt, tai burtinykui žandai persiskirs* JuodKn 367 (An). Raganą, kuri rodosi žmonėms kaip marga paukštė, pažįsta ir slavų tautos. Rusų supratimu, raganos, pasivertusios šarkomis, išmelžia svetimų karvių pieną SD V 125. Nėščiai moteriai jokių būdu nevalia klausytis šarkos čerškimo, nes paukštės pavidalo ragana gali nejučiomis pavogti kūdikį iš motinos įsčių. Rusų pasakojamojoje tautosakoje vyrauja įsitikinimas, kad Maskvoje šarkų visai nėra. Taip atsitiko todėl, kad šarkos išdavė vieną bajorą, kuris per jas buvo nužudytas toje vietoje, kur dabar stovi Maskva. Už tai mirdamas bajoras prakeikė šarkas. Dar pasakojama, kad metropolitas Aleksijus uždraudė šiems paukščiams atlėkti į Maskvą, nes tokiu pavidalu į miestą nuolat prasiskverbavusios piktos raganos [Даль 1996, 56–58]. Tikroji šio reikalo priežastis, matyt, visai proziška ir su burtais niekaip nesusijusi: šarkos, kaip jau minėta, nemėgsta urbanizuotos aplinkos.

Pažymėtina, kad ir pati šarka gali saugoti tvartuose laikomus gyvulius, kad šių nejudinėtų laumės ar velniai: *Liuob kitą kartą nušauna šarką i pakabina arklių tvarte, kad laumė nejudinėtųm* Štk; *Kad arklius velns joj[a], <...> reik šarką prikalti prie kūtės durų* JuodKn 232 (Grz). Ir slavų kraštuose nušautą šarką tradiciškai kabinama tvarte, kad saugotų gyvulius nuo namų dvasios (*домовой*), velnio (*черт*), blogų akių (*сглаз*) (rusai, baltarusiai, ukrainiečiai, lenkai) SD V 126. Šarką – velnio priešininkę — pažįsta ir latviai. Apie šią paukštę pasakojama, kad ji juokėsi iš velnio, nemokėsiškai pjaunančio sieną kalnu. Už tai velnias sviedęs kaltą šarkai uodegon. Jis ten tebėra įstrigęs ir šiandien [Šmitas 2004, 180].

Toks nevienodas, ambivalentiškas šarkos vertinimas aiškiai susijęs su jos margumu. Etninėje kultūroje margumas paprastai asocijuojasi su netikrumu,

blogomis permainomis, nežinoma, neaiškia ateitimi. Ši savybė priskiriama piktosioms mitinėms būtybėms: velniams, šmėkloms, vaiduokliams, chtoniškiesiems gyvūnams — žuvims, paukščiams [Jasiūnaitė 2018, 84 t.; Nevskaja 1984, 133]. Ypač egzotiškai šarkos margumas vertinamas baltarusių tikėjimuose: kai ji bus nebe marga, o balta, moterys nustosiančios gimdyti vaikus [Gura 1997, 559]. Anot baltarusių legendos, šarka atsisakė drauge su kitais paukščiais valyti purvus iš jūros, todėl tie purvai visam laikui ir prilipo prie jos balto apdaro SD V 126. Kad margumas ir plepumas — nuolatinės, sunkiai išnaikinamos šios paukštės ypatybės, pabrėžiama ir rusų patarlėje: *Когда сорока пером вся побелеет, тогда и сокотать перестанет* TSD 281.

Šarka gali užtraukti didelę nelaimę į ją pasikėsinusiam medžiotojui: *Kai šaulys šauna šarką ir tuo laiku jinai spėja uodegą užriesti, tada šaulys liks nebylys* KS 432. Kartais paukštės — burtininkės keliama pavojai traktuojami žaismingai, su humoru: *Neprauskis su muilu: šarka gražumą ant uodegos nuneš* JuodKn 359 (Ut); plg. jau minėtus lietuvių frazeologizmų pavyzdžius. Tokie tikėjimai slavų tautų etninėje kultūroje neužfiksuoti. Savo ruožtu, lietuviams nebūdingas Čekijoje aptinkamas įsitikinimas, kad šarka, varna arba vanagas gali parnešti naujagimį SD V 127. Lietuviai šią funkciją priskiria tik gandruvi (plačiau apie tokius gandro veiksmus žr. [Jasiūnaitė 2001]). Minėtina, kad lenkams vaikus parneša ir kiti paukščiai: gulbė, žąsis, gervė, vanagas, varnas, gegutė, žuvėdra, vokiečiams — kiškis, ukrainiečiams — karvė ant ragų [Vinogradova 2000, 350–351]. Glaudų margosios paukštės – šarkos ryšį su žmogaus seksualiniais įvaizdžiais rodo ir serbų tikėjimas, kad nuo jos kiaušinio, suvalgyto šv. Jurgio dieną, gimsianti mergaitė SD V 127. Čia dar minėtinas ir originalus šarkų kūlimo motyvas, būdingas bulgarams ir baltarusiams: tiesa, jos kulia ne javus, bet viksvas arba kokius nors dyglius SD V 126.

Lietuvių šeimos apeigų tautosakoje šarką matome kaip humoristinę veikėją. Žemaitiškame piršlio korimo dekrete ji imasi virėjos ar netgi aludarės vaidmens: *Šarka košalynę virė, o pons bebras kaštavojo* ŽT II 229; *Šarka alų darė* ŽT II 230. Norint supeikti jaunojo šalies atvežtą vainiką, oracijoje sakoma: *Šitas vainikėlis šarkų supešiotas, varnų sunešiotas, žilų ožkų skintas* LTs IV 726 (Dgl). Vestuvių kvieslio oracijoje svečiai raginami atvykti ant šarkos karkos LTs IV 714. Juk visiems žinoma, kad šarkiena nevalgoma. Toksai keistas patiekalas tyčia minimas įvairiuose pajuokavimuose, kaip antai: *Vardan daryk, kepė šarką. Rytoj rytą keps ir kitą* LTs V 814 (Kp). Prisiminkime, kad valgyti šarkos mėsą draudžia ir daugelis slavų.

Margoji pleputė gana populiarai slavų kalendorinėje tautosakoje, ko negalėtume pasakyti apie lietuvių papročius. Dėl labai panašiai skambančio pavadinimo (*сорока* — *сорок*) ši paukštė tradiciškai siejama su 40 kankinių švente, kuri stačiatikių kalendoriuje minima anksti pavasarį, kovo 9 dieną. Manoma, kad šią dieną šarka pradedanti sukti lizdą ir tam suvartojanti 40 vytelių. Šven-

tės proga Polesėje būdavo kepami tam tikros formos pyragėliai, kurie vadinosi *буськи, сороки* „gandriukai, šarkos“. Šiuos apeiginius pyragėlius žmonės patys valgė ir šarkai davė — *сами ели, сороке давали* (Tolstaja 2005, 232).

Minint netikusią tręšėją, lietuvių situaciniuose posakiuose pajuokiamas prasto, apsileidusio šeimnininko laukas: *Šarka lėkdama pašika — va ir mėšlas VMV 212 (Sb)*. Be guvosios paukštės neapsieina liaudies etiketas. Skalbėjoms, kad jos kuo balčiau išskalbtų skalbinius, tradiciškai linkima: *Šarkom varnom juodis, rūbam baltis* Prng. Šarka aptinkama ir pagražintose keiksmų formulėse: *Kad tave šarkos užkapot!* Skrb. Linksmi ir jos čerškiančio, ne itin malonaus balso pamėgdžiojimai: *Aš turiu lizdą krūmuos, krūmuos!* LTs V 754 (Mrj); *Taip dėk, šiaip dėk!* LTs V 754 (Rd).

Gana plačiai Lietuvoje žinomas vaikų žaidimas, kuriame šarkai priskiriamas batsiuvio amatas. Žaidėjai šokinėja vienas priešais kitą, rankomis įsiriėmę į šonus, sakydami: „*Šarka, šarka, kur buvai?*“ — „*Vilniuj buvau.*“ — „*Ką ten veikei?*“ — „*Batus siuvau.*“ — „*Kada man pasiūsi?*“ — „*Kitą metą šilkų dratu.*“ *Šilkų dratu po du batu.*“ [Buračas 1996, 22]. Anot V. Dalio žodyno, rusiškai „šarkele“ irgi vadinamas populiarus mažų vaikų žaidimas: *сорока — забава с малыми детьми*. Suaugęs žmogus maišo vaikui pirštu po delniuką, sakydamas: *Сорока-ворона кашу варила* TSD 281. Analogiškame lietuvių žaidime košės virėjos vaidmuo priskiriamas pelytei: *Virė, virė pelelė košelė* End. Vėliau ši košė iš eilės dalijama visiems penkiems vaiko pirštams, o pačiam mažajam piršteliui nieko nebelieka.

Apibendrinant galima trumpai pasakyti, kad šarka lietuvių ir slavų tradicijoje etninėje kultūroje gali būti vertinama ambivalentiškai: tiek teigiamai, tiek ir neigiamai, kiek ryškiau kai kuriuose tautosakos žanruose, ypač tikėjimuose, akcentuojant neigiamuosius, su piktosiomis, chtoniškosiomis jėgomis susijusius aspektus. Tokį vertinimą galima aiškinti remiantis tam tikromis šio paukščio išvaizdos ypatybėmis, pirmiausia jo plunksnų margumu. Kalbos lygmenyje, ypač frazeologijoje, tradiciniuose palyginimuose, pirmiausia pastebimas šarkos pleputės vaizdinio panašumas: su šiuo paukščiu linkstama lyginti daug, emocingai šnekantį žmogų, dažniau moterį. Tiek lietuviams, tiek ir slavų tautoms pažįstamas bendras šarkos vagilės motyvas, kurį lietuviai labiau linkę traktuoti ne tiek neigiamai, kiek humoristiškai. Kadangi šarkos pavadinimas yra moteriškosios giminės, jai tiek lietuvių, tiek ir slavų tradicijose paprastai priskiriami socialiniai moters vaidmenys: ji gali būti marti, namų šeimininkė, valgio gamintoja, vaikų globėja.

Kitas bendras lietuvių ir slavų tautų vaizdinys — šarka burtininkė, gerų arba prastų naujienų nešiojoja, ateities pranašautoja. Su šiomis šarkos funkcijomis glaudžiai susijęs ir polinkis palyginti dažnai vaizduotis šio paukščio pavidalu žmonėms kenkiančias raganas. Slavai tokį zoomorfinį pavidalą priskiria ir kitiems mitologiniams personažams: namų dvasioms, undinėms, miškiniams. Iš

ryškesnių šarkos traktuotės skirtumų reikėtų nurodyti, kad lietuviams nebūdinga su šiuo paukščiu kaip nors sieti žmogaus vaisingumo funkciją. Lietuviams nežinomi ir kai kurie kiti slavams būdingi šarkos elgesio bruožai, pavyzdžiui, kūlimo motyvas. Lietuviai linkę šarkai priskirti kitokius amatus: batų siuvimą, alaus darymą, žemdirbystę. Minėtinas ir ryškesnis šarkos vaidmuo rytų slavų (rusų, ukrainiečių) pavasario kalendoriniuose papročiuose.

Šaltiniai

- FŽ — PAULASKAS, J. (red.), 2001. *Frazeologijos žodynas*. Vilnius: LKI.
JuodKn — BASANAČIUS, J. (sud.), 2004. *Juodoji knyga*. Vilnius: LLTI.
KS — DULAITIENĖ, E., 1958. *Kupiškėnų senovė*. Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla.
LKŽ — *Lietuvių kalbos žodynas*. T. 1–20. Vilnius, 1941–2002.
LPĮ — BASANAČIUS, J. (sud.), 1993–1998. *Lietuviškos pasakos įvairios*. T. 1–4, Vilnius: Vaga.
LTa — KORSAKAS, K. (red.), 1957. *Lietuvių tautosaka, užrašyta 1944–1956 m.* Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla.
MŽRF — МОРОХИН, В. Н. (сост.), 1986. *Малые жанры русского фольклора*. Москва: Высшая школа.
PŽ — VOSYLYTĖ, K. (sud.), 2014. *Palyginimų žodynas*. Vilnius: LKI.
RPL — НОВИКОВ, Ю. А., ЩАДРИНА, Т. С. (сост.), 1992. *Русские пословицы Литвы*. Вильнюс: Vaga.
SD — ТОЛСТОЙ, Н. И. (ред.), 1995–2012. *Славянские древности*. T. 1–5, Москва: Международные отношения.
SŽ — ALEKSYNAS, K. (sud.), 1985. *Stebuklingas žodis*. Kaunas: Šviesa.
TSD — ДАЛЬ, В. И., 1882. *Толковый словарь живого великорусского языка*. T. 4. Москва: Тип. М. О. Вольфа.
UM — ВОЙТОВИЧ, В., 2002. *Українська міфологія*. Київ: Либідь.
VMV — KAŠĖTIENĖ, R., KUDIRKIENĖ, L. (sud.), 2016. *Vilką minim, vilkas čia. Lietuvių situaciniai posakiai*. Vilnius: LLTI.
ŽT — DAUKANTAS, S. (sud.), 1984. *Žemaičių tautosaka 2*. Vilnius: Vaga.

Literatūra

- BURAČAS, B., 1996. *Šarkos šokis. Pasakojimai ir padavimai*. Vilnius: Mintis, 341.
IVANAUSKAS, T., 1971. *Pasaulio paukščiai*. Vilnius: Vaga.
JASIŪNAITĖ, B., 2001. „Gužutis vaiką parnešė!“ (Nepaprasta žmogaus kilmė frazeologijoje), *Baltistica*, 36 (2). 277–297.
JASIŪNAITĖ, B., 2018. *Lietuvių velniavardžiai*. Vilnius: VU leidykla.
ŠMITAS, P., 2004. *Latvių mitologija*. Vilnius: Aidai.
VĒLIUS, N., 2011. *Chtoniškoji lietuvių mitologija*. Vilnius: Aidai.
ВИНОГРАДОВА, Л. Н., 2000. *Народная демонология и мифо-ритуальная традиция славян*. Москва: Индрик.

ГУРА, А. В., 1997. *Символика животных в славянской традиционной культуре*. Москва: Индрик.

ГУРА, А. В., 2000. Демонологические свойства животных в славянских мифологических представлениях. In *Славянский и балканский фольклор*. Москва: Индрик, 303–313.

ДАЛЬ, В. И., 1989. *Пословицы русского народа*. Т. 1–2. Москва: Художественная литература.

ДАЛЬ, В. И., 1996. *О повериях, суевериях и предрассудках русского народа*. Санкт-Петербург: Литера.

ЖУРАВЛЕВ, А. Ф., 2005. *Язык и миф*. Москва: Индрик.

НЕВСКАЯ, Л. Г., 1984. Лит. *margas*: семантические связи постоянного эпитета. In *Славянское и балканское языкознание*. Москва: Наука, 130–136.

ТОЛСТАЯ, С. М., 2005. *Полесский народный календарь*. Москва: Индрик.

Bibliography (Transliteration)

BURAČAS, B., 1996. *Šarkos šokis. Pasakojimai ir padavimai*. Vilnius: Mintis, 341.

DAL', V. I., 1989. *Poslovcy russkogo naroda*. 1–2. Moskva: Hudozhestvennaja literatura.

DAL', V. I., 1996. *O poverijah, sueverijah i predrassudkah russkogo naroda*. Sankt-Peterburg: Litera.

GURA, A. V., 1997. *Simvolika zhivotnyh v slavjanskoj tradicionnoj kul'ture*. Moskva: Indrik.

GURA, A. V., 2000. Demonologicheskie svojstva zhivotnyh v slavjanskijh mifologicheskijh predstavlenijah. In *Slavjanskij i balkanskij fol'klor*. Moskva: Indrik, 303–313.

IVANAUSKAS, T., 1971. *Pasaulio paukščiai*. Vilnius: Vaga.

JASIŪNAITĖ, B., 2001. „Gužutis vaiką parnešė!“ (Nepaprasta žmogaus kilmė frazeologijoje), *Baltistica*, 36 (2). 277–297.

JASIŪNAITĖ, B., 2018. *Lietuvių velniavardžiai*. Vilnius: VU leidykla.

NEVSKAJA, L. G., 1984. Lit. *margas*: semanticheskie svjazi postojannogo jepiteta. In *Slavjanskoe i balkanskoe jazykoznanie*. Moskva: Nauka, 130–136.

ŠMITAS, P., 2004. *Latvių mitologija*. Vilnius: Aidai.

TOLSTAJA, S. M., 2005. *Poleskij narodnyj kalendar'*. Moskva: Indrik.

VĒLIUS, N., 2011. *Chtoniškoji lietuvių mitologija*. Vilnius: Aidai.

VINOGRADOVA, L. N., 2000. *Narodnaja demonologija i mifo-ritual'naja tradicija slavjan*. Moskva: Indrik.

ZHURAVLEV, A. F., 2005. *Jazyk i mif*. Moskva: Indrik.

Birutė Jasiūnaitė, humanitarinių mokslų daktarė, Vilniaus universiteto Baltistikos katedros profesorė.

Birute Jasiunaite, PhD (Humanities), Professor of the Department of Baltic Studies, Vilnius University.

Бируте Ясюнайте, доктор гуманитарных наук, профессор кафедры балтийской филологии Вильнюсского университета.